

Національна академія педагогічних наук України
Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна

Методичні вказівки

для підготовки до семінарських і практичних занять з дисципліни
«ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ»

для здобувачів ступеня доктора філософії на третьому (освітньо-науковому) рівні
вищої освіти у галузі 01 «Освіта / педагогіка»
за спеціальністю 011 «Освітні, педагогічні науки»

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ I.

ПЕДАГОГІЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ УЧИТЕЛЯ В ІСТОРИЧНОМУ ПОСТУПІ

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 1.1.

Тема: Проблема педагогічної майстерності в історії світової та вітчизняної педагогічної думки

План

1. Соціокультурні чинники становлення феномену педагогічної майстерності в Україні і зарубіжжі.
2. Ідеї педагогічної майстерності в історичному поступі світової педагогічної думки.
3. Зародження педагогічної майстерності у педагогічних поглядах українських учених.

Наприкінці XVI - початку XVII ст. в Україні, що входила до складу Речі Посполитої, період національною елітою постало нагальне завдання організації системи освіти, яка б відповідала потребам соціально-культурного й економічного розвитку всього суспільства.

На розвиток вітчизняної освітньої галузі і підготовку вчительських кадрів, зокрема відчутий вплив здійснював західноєвропейський гуманізм, який поширювався в Україні, додаючи перепони середньовічної схоластики.

В організації шкільної освіти в Україні у другій половині XVI – першій половині XVII ст. на перший план висувалось збереження і розвиток культурних традицій слов'янських народів. Разом із тим, провідні культурно-освітні діячі орієнтувались на засвоєння досягнень польських та західноєвропейський шкіл.

Великий вплив на вітчизняну систему підготовки вчителя, формування майбутніх педагогів професійних умінь і навичок здійснили такі ідеологічні течії, як реформація і гуманізм. Наприкінці XVI – початку XVII ст. українські землі так чи інакше були залучені до реформаційних процесів, що бурхливо протікали в країнах Західної Європи.

На ґрунті реформації зародилась ідея всеохоплюючого учіння, ідея всестанової, рівної для чоловіків і жінок, загальнообов'язкової народної школи.

Представники нового реалістичного напрямку в педагогіці стали висловлюватися проти замкнутості і відторгнення освіти, за необхідність зближення школи із суспільним життям. У навчальні програми школи, крім Священного писання, вводилися предмети для ознайомлення учнів із навколишнім середовищем.

Проте нові принципи виховання – принципи вільного розвитку дитини,

виключної значущості особистості педагога в цьому процесі були вироблені лише з появою на педагогічній ниві визначних педагогів мислителів – Коменського, Локка, Базедова, Руссо, Песталоцці та ін.

Великого значення підготовці вчительських кадрів та формуванню педагогічної майстерності майбутнього-вчителя надавав найвеличніший творець у галузі педагогіки Я.А.Коменський (1592-1671 рр.). Важливого значення Я.Коменський надавав питанням сутності педагогічної техніки вчителя в процесі взаємодії з учнями.

Питання формування основ педагогічної майстерності розглядав у своїх працях німецький педагог-пієніст, засновник системи освітньо-виховних закладів для різних станів, у яких головне місце відводилося навчанню, Август Герман Франке (1633-1727 рр.).

Великого значення формуванню професійної майстерності майбутніх вчителів надавалося в педагогічній системі католицького ордену єзуїтів. У XVII-XVIII століттях єзуїти мали репутацію блискучих педагогів, оскільки єзуїтське виховання акумулювало багато досягнень гуманістичної і протестантської педагогіки.

Формування майстерності професійно-педагогічної взаємодії вчителів єзуїтського ордену вимагали прогресивні методи викладання в тогочасній школі, бо вважалося, що лише підготовлений учитель єзуїтів може повною мірою і на високому рівні здійснювати освітньо-виховну діяльність.

Таким чином, під впливом західних течій, реформації та єзуїтської школи зростає потреба розбудови вітчизняної вищої педагогічної освіти і підготовки вчительських кадрів зокрема.

Отже ідеї Відродження і Реформації мали велике значення для вітчизняної системи підготовки педагогічних кадрів і практичної діяльності вчителя зокрема. Прогресивна спадщина відомих західноєвропейських педагогів втілювалася в навчально-виховну і професійно-педагогічну структуру підготовки вітчизняних вчительських кадрів.

Список літератури:

1. Дем'яненко Н.М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина XX ст.): [Монографія] / Н.М. Дем'яненко. – К.: ІЗМН, 1998. – 328 с.
2. Дем'яненко Н.М. Ретроспектива педагогічної освіти в Україні (XIX – початок XX ст.): [Монографія] / Н.М. Дем'яненко, І.П.Важинський. – М.: МПА, 2002. – 240 с.
3. Лазарев М.О. Основи педагогічної творчості: Навч. посібник для пед. ін-тів та системи підвищення кваліфікації вчителів / М.О.Лазарев. – Суми: ВВП “Марія”-ЛТД, 1993. – 144 с.
4. Левківський М.В. Історія педагогіки: Підручник / М.В. Левківський. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 360 с.
5. Львова Ю.Л. Творческая лаборатория учителя / Ю.Л. Львова. – М.: Просвещение, 1985. – 158 с.

6. Марченко М.І. Історія української культури з найдавніших часів до середини XVII ст. / М. І. Марченко. – К.: Рад. школа, 1961. – 286 с.
7. Мітюров Б.Н. Педагогічна майстерність учителя / Б.Н. Мітюров – К.: Рад. школа, 1966. – 127 с.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 1.2.

Тема: Структуротворчі засади педагогічної майстерності в підготовці вчителя провідними освітніми закладами України.

План

1. Екстраполяція ідей розвитку педагогічної майстерності українськими ученими у практиці підготовки вчителя.
2. Розвиток педагогічної майстерності педагога у спеціалізованих закладах України різних періодів.
3. Зміст, форми і методи розвитку педагогічної майстерності вчителя у вчительських семінарах

Кінець XIX ст. - початок XX століття - період піднесення української культури. Діячі українського мистецтва, письменники, музиканти, поети і творча прогресивна інтелігенція того часу не стояли осторонь освітніх процесів, відводячи вчителю вирішальну роль в суспільстві. Своєю творчістю, суспільною діяльністю вони зробили вагомий внесок у розробку питань щодо сутності педагогічної майстерності майбутнього вчителя (Я.Коменський, С.Миропольський та ін.), висловлювали своє бачення справжнього педагога, обґрунтовували вимоги до його професійної рівня та духовної культури.

Серед видатних діячів української літератури розглядуваного періоду посідає визначений український письменник І.Я.Франко. Він вважав, що бути вчителем – найпочесніший обов'язок, і для виконання вчительських функцій людині потрібні певні "моральні основи" і "відчуження людської душі".

Велику увагу становленню професійної майстерності у підготовці педагогічних кадрів приділяла у своїх творах і українська поетеса Л.Українка. Вона висувала високі вимоги саме до моральних якостей вчителя, бо виховання дитини неможливе без власного прикладу вихователя.

Конкретні вимоги до особистості вчителя висував і відомий український письменник, педагог і громадсько-політичний діяч М.М.Коцюбинський. На його думку, народний учитель повинен не тільки добре учити й виховувати дітей, а й бути "озброєним передовою педагогічною теорією, вміти творчо застосовувати її у своїй практичній діяльності, підтримувати тісний зв'язок з народом, віддавати йому всі сили й знання, чесно служити своїй батьківщині".

Вагомий внесок у становлення та розвиток педагогічної майстерності вчителя належить представникам культурно-просвітницької громадкості, самовідданим ентузіастам, чий досвід та практична діяльність були підґрунтям для створення наукової теорії підготовки педагогічних працівників кінця XIX - початку XX ст.

Кінець XIX ст. – особливий період в історії України. Саме в цей час відбулися найважливіші події в різних сферах життя суспільства. Передові діячі, відомі педагоги активно відстоювали національну сутність народної

школи, виступали за реформування вітчизняної освіти, запроваджували нові прогресивні методи навчання.

Творчі пошуки представників передової педагогічної громадськості, науковців щодо підготовки кадрів 20-30-х роках ХХ ст. зводилися до необхідності створення чіткої системи освіти, яка покликана була здійснювати випуск високоосвічених, професійно спрямованих педагогів, які володіли б достатньою мірою всіма необхідними елементами педагогічної техніки, були достойними майстрами своєї справи.

Отже, ретроспективний аналіз науково-педагогічної спадщини прогресивних вітчизняних діячів освіти, науки, культури, досвід педагогів практиків кінця ХІХ - середини ХХ ст. показав, що ідеї педагогічної майстерності вчителя були одними із центральних у їхніх творчих пошуках та практичному втіленні к навчально-виховний процес як вищої педагогічної школи, так і загальноосвітньої та професійної зокрема.

Список літератури:

8. Українська педагогіка в персоналіях: У 2-х кн.: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закл. Кн. 1: Х – ХІХ ст. / За ред. О.В.Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – 549, [3] с.
9. Українська та зарубіжна культура: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / М.М. Закович, І.А. Зязюн, О.М. Смашко та ін; За ред. М.М. Заковича. – К.: Знання, 2002 – 558 с.
10. Дем'яненко Н.М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (ХІХ – перша третина ХХ ст.): [Монографія] / Н.М. Дем'яненко. – К.: ІЗМН, 1998. – 328 с.
11. Дем'яненко Н.М. Ретроспектива педагогічної освіти в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.): [Монографія] / Н.М. Дем'яненко, І.П.Важинський. – М.: МПА, 2002. – 240 с.
12. Лазарєв М.О. Основи педагогічної творчості: Навч. посібник для пед. ін-тів та системи підвищення кваліфікації вчителів / М.О.Лазарєв. – Суми: ВВП “Марія”-ЛТД, 1993. – 144 с.
13. Левківський М.В. Історія педагогіки: Підручник / М.В. Левківський. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 360 с.
14. Лещенко М.П. Щастя дитини – єдине дійсне щастя на землі: До проблеми педагогічної майстерності: Навч.-метод. посібник / М.П.Лещенко. – К.: АСМІ, 2003. – Ч. І. – 304 с.
15. Педагогічна майстерність учителя: Навч. посібник для студентів і викладачів вищ. пед. закл. освіти / В.М. Гриньова, Г.В. Троцько, Т.О.Дмитренко, С.Т. Золотухіна, В.І. Смагін та ін.; За ред. В.М.Гриньової. – Х.: Видавник Шуст А.І., 2000. – 251 с.
16. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1919 – 1967) / За ред. А.Г. Бондар. – К.: “Рад. школа”, 1967. – 483 с.
17. Ничкало Н.Г. Професія вчителя вічна / Н.Г. Ничкало // Педагогічна майстерність у закладах професійної освіти: [Монографія]. – К., 2003. – 246 с.

18. Шлях до майстерності: Кн. для вчителя / В.Ф. Паламарчук, Е.Б.Бочковський, О.І. Забокрицька та ін.; За ред. В.Ф. Паламарчук. – К.: Освіта, 1995. – 128 с.

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ II.

ТЕНДЕНЦІ РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ЯК СКЛАДНИКА СТРУКТУРОТВОРЧОЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ В ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ СЕРЕДИНИ XVI – КІНЦЯ XX СТ.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2.1.

Тема: Складники педагогічної майстерності випускників освітніх закладів України в історичному поступі.

План

1. Досвід розвитку педагогічної майстерності педагога у Києво-Могилянській академії.
2. Специфіка розвитку педагогічної майстерності вчителя у класичних університетах України.
3. Особливості розвитку педагогічної майстерності вчителя у працях науковців, освітян перших десятиліть XX ст.

На початку 30-х років XVII ст. стає очевидною недостатність тієї освіти, яку могли дати братські православні школи в Україні з метою боротьби українського народу з його противниками – католиками та уніатами. Саме в цей період виникає потреба в таких школах, які за своєю якістю не поступались би католицьким західноєвропейським училищам.

Київська колегія відіграла велику освітню роль і однією з турбот її було поширення знань серед простого люду. Питанням професійно-педагогічної вчителя в академії приділялася досить велика увага з боку викладачів, як духовних, так і світських предметів.

Професійному вдосконаленню студентів Києво-Могилянської колегії сприяли викладачі, які здебільшого починали читати лекції в нижчих класах, поступово переходячи до вищих.

Головний обов'язок учителів (професорів) академії навчати вихованців. Усвідомлюючи те, що майбутньому випускники вищої школи будуть працювати на педагогічній ниві, вони застосовували елементи практичної професійно-педагогічної підготовки учнів.

Організація навчального і виховного процесі Києво-Могилянської колегії була строго регламентована і покликана привчати своїх вихованців до постійної, наполегливої праці та щоденного самовдосконалення.

Досить продуктивним було для формування професійних умінь і навичок учнів, необхідність для майбутньої педагогічної діяльності, обов'язкове написання творів: екзересій і окупацій. Екзересії – творчі роботи, що виконувались безпосередньо в класі. Окупації – в дома.

На формування педагогічної майстерності майбутнього вчителя-вихователя значний вплив здійснювали професори-філософи колегії -

виразники істинної майстерності і професіоналізму. Можна стверджувати, що починаючи з другої половини XVII ст. в Києво-Могилянській колегії зароджується власна філософсько-педагогічна думка про сутність та зміст освіти, роль учителя та його фахової підготовки для здійснення навчально-виховного процесу і організації педагогічної взаємодії з вихованцями.

У формуванні професійної майстерності випускника Києво-Могилянської колегії велику роль відігравали класи піітики. Ці курси супроводжувались вправами складання віршів, кантів, елегій на латинській і слов'янських мовах.

Після класу піітики студенти Києво-Могилянської колегії слухали курс риторики, що був найпопулярнішим предметом навчального закладу. Риторика, як навчальний курс, була провідною у формуванні основ професійної майстерності випускника, сприяла оволодінню ним красою мовної комунікації, системи дикції, дихання, спрямованості мовлення - необхідних складових у діяльності майбутнього-вчителя-вихователя.

Особове великого значення в початково-виховній системі Києво-Могилянської колегії надавалося організації і проведенню диспутів, як одній із форм вправ учнів у красномовності, можливості перевірити отримані риторичні знання на практиці, формування професійних навичок, застосування комунікативних умінь і креативних здібностей студентів, способів організації педагогічної взаємодії. Велика увага приділялася в Академії вихованню особистості.. основи виховної , закладені Петром Могилою і викладені у "Анфології".

Вся виховна система Академії базувалася на принципах гуманізму, ідеалів добра, служіння суспільству, поширення освіти і науки, її вихованців, здобувши освіту, ставали безпосередніми організаторами й учителями численних навчальних закладів в Україні та за її межами.

Принципи й основні елементи професійної майстерності, які прищеплювалися випускниками Академії, сприяли розвитку вітчизняної педагогічної науки як системи вдосконаленню процесу навчання усній у загальноосвітніх школах, виробленню основних засад підготовки педагогічних кадрів у вищих навчальних закладах освіти, становлення яких стрімко відбувалося наприкінці XVII - на початку XIX ст.

Діяльність Києво-Могилянської Академії спрямованість її навчальних курсів, сама система виховання молоді були тісно пов'язані з громадсько-політичною ситуацією в країні. Вона внесла вагомий вклад у вирішення тогочасних суспільно-політичних проблем і відігравала важливу роль у визвольній боротьбі українського народу проти іноземного гноблення. Навчальна і виховна системи Академії були спрямовані на підготовку високоосвіченої особистості, справжнього громадянина, який би володів не лише комплексом знань у сфері духовній та світській, а й умів би передати ці знання майбутнім поколінням. Формування наставника-вчителя ґрунтувалося на кращих народних, апробованих історією традиціях. Високий рівень загальної культури, вміння здійснювати професійно-педагогічну дію,

володіння мовною комунікацією, зовнішньою та внутрішньою педагогічною технікою, здатність до постійного самовдосконалення та саморозвитку особистості - основні чинники підготовки педагогічних кадрів в Академії. Високий рівень професійної майстерності її випускників був запорукою розвитку освітньої справи не лише на Українських землях, а й на всій території царської Російської імперії та західноєвропейських територіях. Вихованці одного із найвідоміших і найпрестижніших вищих навчальних закладів освіти, отримавши наукову і професійну підготовку в його стінах, ставали організаторами відкриття нових вітчизняних вищих навчальних закладах і середніх установ з підготовки педагогічних кадрів, втілюючи риси вчителя-майстра в Києво-Могилянській академії у навчально-виховний і педагогічних процеси цих закладів.

Список літератури:

1. Українська педагогіка в персоналіях: У 2-х кн.: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закл. Кн. 1: X – XIX ст. / За ред. О.В.Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – 549, [3] с.
2. Українська та зарубіжна культура: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / М.М. Закович, І.А. Зязюн, О.М. Смашко та ін; За ред. М.М. Заковича. – К.: Знання, 2002 – 558 с.
3. Дем'яненко Н.М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина XX ст.): [Монографія] / Н.М. Дем'яненко. – К.: ІЗМН, 1998. – 328 с.
4. Дем'яненко Н.М. Ретроспектива педагогічної освіти в Україні (XIX – початок XX ст.): [Монографія] / Н.М. Дем'яненко, І.П.Важинський. – М.: МПА, 2002. – 240 с.
5. Лазарев М.О. Основи педагогічної творчості: Навч. посібник для пед. ін-тів та системи підвищення кваліфікації вчителів / М.О.Лазарев. – Суми: ВВП “Марія”-ЛТД, 1993. – 144 с.
6. Левківський М.В. Історія педагогіки: Підручник / М.В. Левківський. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 360 с.
7. Мітюров Б.Н. Педагогічна майстерність учителя / Б.Н. Мітюров – К.: Рад. школа, 1966. – 127 с.
8. Педагогічна майстерність учителя: Навч. посібник для студентів і викладачів вищ. пед. закл. освіти / В.М. Гриньова, Г.В. Троцько, Т.О.Дмитренко, С.Т. Золотухіна, В.І. Смагін та ін.; За ред. В.М.Гриньової. – Х.: Видавець Шуст А.І., 2000. – 251 с.
9. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1919 – 1967) / За ред. А.Г. Бондар. – К.: “Рад. школа”, 1967. – 483 с.
10. Палтишев М.М. Педагогічна майстерність і шляхи її досягнення (у пошуках практико-орієнтованих дидактичних підходів): Навч.-метод. посібник для слухачів курсів удосконалення вчителів / М.М.Палтишев. – К.: Видавець Ешке О.М., 2000. – 119 с.

11.Травкіна О.І. Чернігівський колегіум (1700 – 1786) / О.І. Травкіна. – Чернігів: ДКП РВВ, 2000. – 120 с.

12.Хижняк З.І. Києво-Могилянська Академія. 2-ге вид., перероб. і допов / З.І. Хижняк. – К.: Вища. шк., 1981. – 235 с.

13.Хижняк З.І. Києво-Могилянська Академія / З.І. Хижняк. – К.: Вид-во КДУ, 1970. – 172 с.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2.1.

Тема: 2.2. Ідеї гуманізації процесу підготовки вчителя та їх вплив на розвиток педагогічної майстерності у вищих навчальних закладах України.

План

1. Специфіка розвитку педагогічної майстерності вчителя у радянський період.
2. Досвід педагогів-новаторів у розвитку теорії і практики педагогічної майстерності вчителя.
3. Академік І.А. Зязюн – засновник наукової школи теорії і практики педагогічної майстерності вчителя в Україні.
- 4.

Період 60-70 -х років ХХ ст. більшість сучасних істориків і політологів називають пульсуючим, хвилеподібним, несподіваним етапом державного розвитку на тлі боротьби демократичної та консервативної тенденції.

Вагомий внесок у розвиток педагогічної майстерності вчителя 60-70 років зробили педагоги-новатори, представники освітнього напрямку О.Захарченко, В.Сухомлинський, І.Ткаченко, В.Шаталов та багато інших. Їхня праця - вияв найвищої вершини майстерності, а педагогічні ідеї, професійні секрети, авторські педагогічні технології, реалізовані в процесі навчання і виховання учнів, сприяли утвердженню ідеалів гуманізму і "педагогіки добра". Досвід педагогів-новаторів, які зуміли в умовах авторитарної суспільно-економічної і політичної дійсності знайти сили, вміння, натхнення творити на благо дитини, відкидаючи необґрунтовані заборони, зазначаючи шаленого тиску з боку адміністративно-командного радянського і партійного керівництва, є необхідною складовою професійної майстерності як вчителя-початківця, так і досвідченого педагога-практика.

Для підготовки високоосвіченого і професійного спрямованого вчителя у провідному педагогічному ВНЗ України розглядуваного періоду застосовувалася методика безпосереднього спілкування з учителями.

Постановка роботи в педагогічному інституті сприяла виробленню в студентів кращих умінь і навичок для досягнення високого рівня педагогічної майстерності в майбутній взаємодії із учнівським колективом, здатності до реалізації найважливіших освітньо-виховних завдань через педагогічну дію.

Педагогічні принципи вітчизняних педагогів новаторів 60-70 років ХХ ст., зокрема ідеї співпраці, гуманності, олюднення знань, гласності, високого рівня професійного спілкування, колективізму, випереджуючи навчання і практичний досвід стали підвалинами при підготовці вчителя-професіонала, вчителя-майстра в практиці роботи багатьох вищих педагогічних закладів, їх детального вивчення, осмислення і творчого застосування.

Наукова школа теорії і практики педагогічної майстерності академіка І.А.Зязюна.

Список літератури:

1. Українська педагогіка в персоналіях: У 2-х кн.: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закл. Кн. 1: X – XIX ст. / За ред. О.В.Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – 549, [3] с.
2. Українська та зарубіжна культура: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / М.М. Закович, І.А. Зязюн, О.М. Смашко та ін; За ред. М.М. Заковича. – К.: Знання, 2002 – 558 с.
3. Дем'яненко Н.М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина ХХ ст.): [Монографія] / Н.М. Дем'яненко. – К.: ІЗМН, 1998. – 328 с.
4. Дем'яненко Н.М. Ретроспектива педагогічної освіти в Україні (XIX – початок ХХ ст.): [Монографія] / Н.М. Дем'яненко, І.П.Важинський. – М.: МПА, 2002. – 240 с.
5. Лазарєв М.О. Основи педагогічної творчості: Навч. посібник для пед. ін-тів та системи підвищення кваліфікації вчителів / М.О.Лазарєв. – Суми: ВВП “Марія”-ЛТД, 1993. – 144 с.
6. Левківський М.В. Історія педагогіки: Підручник / М.В. Левківський. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 360 с.
7. Лещенко М.П. Щастя дитини – єдине дійсне щастя на землі: До проблеми педагогічної майстерності: Навч.-метод. посібник / М.П.Лещенко. – К.: АСМІ, 2003. – Ч. I. – 304 с.
8. Лікарчук І.Л. Міністри освіти України: В 2-х т.: [Монографія] / І.Л.Лікарчук. – К.: Видавець Ешке О.М., 2002. – Т. I: (1917 – 1943 рр.). – 328 с.
9. Львова Ю.Л. Творческая лаборатория учителя / Ю.Л. Львова. – М.: Просвещение, 1985. – 158 с.
10. Марченко М.І. Історія української культури з найдавніших часів до середини XVII ст. / М. І. Марченко. – К.: Рад. школа, 1961. – 286 с.
11. Мельничук С.Г. Формування естетичної культури майбутніх учителів (історико-педагогічний аспект, 1860 – 1970 рр.): [Монографія] / С.Г. Мельничук. – К.: Кіровоградське кн. вид-во, 1995. – 199 с.
12. Мітюров Б.Н. Педагогічна майстерність учителя / Б.Н. Мітюров – К.: Рад. школа, 1966. – 127 с.
13. Педагогічна майстерність учителя: Навч. посібник для студентів і викладачів вищ. пед. закл. освіти / В.М. Гриньова, Г.В. Троцько, Т.О.Дмитренко, С.Т. Золотухіна, В.І. Смагін та ін.; За ред. В.М.Гриньової. – Х.: Видавник Шуст А.І., 2000. – 251 с.
14. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1919 – 1967) / За ред. А.Г. Бондар. – К.: “Рад. школа”, 1967. – 483 с.
15. Радул В.В. Соціальна зрілість молодого вчителя: [Монографія] / В.В. Радул. – К.: Вища школа, 1997. – 269 с.
16. Травкіна О.І. Чернігівський колегіум (1700 – 1786) / О.І. Травкіна. – Чернігів: ДКП РВВ, 2000. – 120 с.

17. Хижняк З.І. Києво-Могилянська Академія. 2-ге вид., перероб. і допов / З.І. Хижняк. – К.: Вища. шк., 1981. – 235 с.
18. Хижняк З.І. Києво-Могилянська Академія / З.І. Хижняк. – К.: Вид-во КДУ, 1970. – 172 с.
19. Шаталов В.Ф. Учить всех, учить каждого / В.Ф. Шаталов // Учитель: Статьи. Документы. Педагогический поиск. Воспоминания. Страницы литературы / Под ред. Д.Л. Брудного. – М.: Политиздат, 1991. – 350, [1] с.
20. Шлях до майстерності: Кн. для вчителя / В.Ф. Паламарчук, Е.Б.Бочковський, О.І. Забокрицька та ін.; За ред. В.Ф. Паламарчук. – К.: Освіта, 1995. – 128 с.